

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՐՈՍ ՏԱՐՈՆԱՅՈՒ
ՆԿԱՐԱԶԱՐԱԾ ԹԻՎ 206 ՁԵՆԱԳՐՈՒՄ¹

ՄՈՒՏՔ

Սույն հոդվածում քննվում է Թորոս Տարոնացու նկարագարված ՄՄ 206² ձեռագրի անմորուս Քրիստոսի պատկերագրությունը: Եսայի Նչեցու պատկերով գրված եւ նկարագարված այս ձեռագիր Աստվածաշունչը կազմվել է մի ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանում հաստատվել եւ աշխույժ գործունեություն էին ծավալում Դոմինիկյան եւ Ֆրանցիսկյան միաբանությունների անդամները, որոնց դեմ պայքարում մեծ էր Արեւելյան Հայաստանի հոգեւորականության եւ Գլաձորի համալսարանի դերը՝ ի դեմս Եսայի Նչեցու³: Այսուհանդերձ՝ պետք է նշել, որ Գլաձորում

¹* Ստացվել է՝ 21.11.2023, գրախոսվել է՝ 5.12.2023:

էլ. հասցե՝ siranushbeglaryan@gmail.com:

² Մատենադարանում պահվող ձեռագրերն այսուհետեւ կնշվեն՝ ՄՄ:

³ Ժ. Դարում Հայաստան են ներթափանցում Ֆրանցիսկյան եւ Դոմինիկյան միաբանությունների ներկայացուցիչները. դոմինիկյանները, ըստ պահպանված տեղեկությունների, Հայաստանում ունեին շուրջ 50 վանք՝ 700 կրոնավորով: Գլաձորի համալսարանը փորձում էր դիմակայել այն գաղափարական հոսանքներին, որոնք տարածվում էին ոչ միայն բանավոր քարոզչության, այլեւ արեւմտյան աստվածաբանների գործերի թարգմանությունների միջոցով (տե՛ս Ա. ՊԱԼՃԵԱՆ, Պատմություն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, եւ միութեան նոցա ընդ Հռոմէական եկեղեցւոյ ի Փորեհնտեան սինհոդոսի, Վիեննա, 1878, էջ 71–72, տե՛ս նաեւ Պ. ԶԵՔԻՅԱՆ, «14-րդ դարի կրոնական վեճերը: Նախաքայլեր Հայոց եկեղեցու հետագա բաժանումների եւ եկեղեցաբանական կարգավիճակի», էջմիածին, 2000, Ա., էջ 106–117, Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, հտ. Բ., էջմիածին, 2001, էջ 2100–2102, 2122–2130, 2157, 2088–2090, Լ. ԽԱԶԵՐՅԱՆ, Եսայի Նչեցիի եւ Գլաձորի համալսարանը (1280–1340 թթ.), Լոս Անճելէս, 1988, էջ 334–336, Գ. ՀՈՎՍՆՓԵԱՆ, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մեջ, Անթիլիաս–Լիբանան, 1969, էջ 279–286 Հայաստանում ունիթորական շարժման աշխարհագրությունը

ստեղծված ձեռագրերի նկարազարդումներում տեղ են գտել պատկերազրական որոշ ձեւեր, որոնք բնորոշ են արեւմտյան մանրանկարչությանը: Այս տեսակետից թերեւս ամենից ակնառու դրսեւորումը քննարկվող Աստվածաշնչի (ՄՄ 206) նկարազարդումն է:

Ձեռագիր այս Աստվածաշնչի մանրանկարներին ինչ-որ չափով անդրադարձել է միայն Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանը, որը, քննելով Տարոնացու նկարազարդած ձեռագրերը, առանձնացնում է մի շարք պատկերազրական ձեւեր, որտեղ տեսանելի է արեւմտյան նկարազարդումների ազդեցությունը⁴: Պատկերազրական այս տիպերի շարքում նա նշում է նաեւ Քրիստոս-Լոգոս (Christ-Logos) պատկերազրությունը⁵, որն առկա է Եսայի Նչեցու Աստվածաշնչում (ՄՄ 206)⁶: Նպատակ ունենալով ցույց տալ պատկերազրական առնչությունները՝ հեղինակը մանրանկարները հիմնականում արտաքին համեմատության մեջ է դրել արեւմտյան ձեռագրերի պատկերազարդումների հետ, ուստի փոխառված պատկերազրությունների կիրառության առանձնահատկությունների խնդիրը դուրս է մնացել քննությունից:

Տվյալ ուսումնասիրության նպատակն է հասկանալ անմոռու Քրիստոսի պատկերազրության կիրառության ուղերձը Տարոնացու նկարազարդման համակարգում, որի համար անմոռու Քրիստոսի պատկերազրությունը դիտարկվել է ինչպես հայ միջնադարյան, այնպես էլ ընդհանուր քրիստոնեական արվեստի համաբնագրում:

տե՛ս S. DER NERSESSIAN, "Western Iconographic Themes in Armenian Manuscripts," in *Byzantines and Armenian Studies*, tome I, Louvain, 1973, էջ 618–630):

⁴ Ս. Տեր-Ներսեսյանն այստեղ քննարկում է Տարոնացու նկարազարդած ՄՄ 6289 Ավետարանի, 1307 թ. Հարթֆորդում պահվող Ավետարանի (Hartford, Case Memorial MS 3), Բրիտանական թանգարանում պահվող 1321 թ. Ավետարանի (London, British Library add. MS 15411), Երուսաղեմում պահվող Տարոնացու նկարազարդած 1331 թ. Ավետարանի (Եղմ. 95), ինչպես նաեւ քննարկվող Աստվածաշնչի՝ ՄՄ 206 մանրանկարները (տե՛ս S. DER NERSESSIAN, "Western Iconographic Themes in Armenian Manuscripts," էջ 611–617):

⁵ Այս կերպ է բնորոշվում Քրիստոսի պատկերազրությամբ ներկայացված Արարչի պատկերը՝ այս դեպքում մարդեղությունից դուրս Բանն Աստծու:

⁶ Ս. Տեր-Ներսեսյանը, անդրադառնալով այս պատկերազրությանը, միայն նշում է ձեռագրում Մենդոց գրքի «Ի» սկզբնատառի ներսում պատկերված արարման տեսարանի Քրիստոս-Բանի (Բանն Աստված՝ մարդեղությունից դուրս) պատկերազրությունը, որը եւ համեմատում է արեւմտյան ձեռագրերի նկարազարդման հետ: Որպես արեւմտյան ձեռագրերից արված փոխառություն՝ այս ձեռագրի մանրանկարներից Ս. Տեր-Ներսեսյանը նշում է նաեւ Հեսսեի ծառի պատկերազրությունը (տե՛ս S. DER NERSESSIAN, "Western Iconographic Themes in Armenian Manuscripts" էջ 611–613):

1. ՄՄ 206 ԱՍՏՎԱԾԱՇՆՁԻ ՆԿԱՐԱԶԱՐԴՈՒՄԸ

1318 թվականին Շապուհ Նշեցու պատվերով կազմված այս Աստվածաշունչը Տարոնացու՝ մեզ հայտնի ամենածավալուն աշխատանքն է, որը բացառիկ է նրանով, որ ամբողջական մեզ հասած փոքրաթիվ ձեռագիր Աստվածաշունչ մատյաններից միակն է, որն ունի հարուստ եւ համակարգված նկարազարդում⁷:

Նկարազարդ այս Աստվածաշունչում պահպանվել են ձեռագրի գրիչներ Ստեփանոսի, Կիրկեի, Հովհաննես Երզնկացու (Մործորեցի) եւ ձեռագրի մանրանկարիչ Թորոս Տարոնացու հիշատակարանները⁸: Ձեռագիրը հարուստ է լուսանցապատկերներով եւ էջի մի մասը զբաղեցնող կամ ամբողջական էջի վրա արված մանրանկարներով: Քրիստոսի՝ մարդեղացած Բանի եւ մարդեղությունից դուրս Բանն Աստծու / Քրիստոս-Բանի՝ անմորուս պատկերազրույթյունն առկա է Հին եւ Նոր Կտակարաններում:

Հին Կտակարանում¹⁰ անմորուս պատկերազրույթյամբ Քրիստոս-Բանն Աստված ներկայացված է Արամյան տեսարանում՝ Ծննդոց գրքի (Ծննդ. Ա.) Ի սկզբնատառի ներսում՝ «Ի սկզբանէ արար Աստուած զերկին եւ զերկիր» (Թ. 4ա)¹¹, Դավթի սաղմոսների սկզբում՝ Հեսեի ծառը պատկերում (ներկայացված են Հեսսեն, Դավթը, իսկ վերելում՝ անմորուս Քրիստոս-Բանն ամենակալ Աստծու՝ Պանտոկրատորի պատկերազրույթյամբ) (Թ. 258բ), Սաղմոս ՃԹ. 1–7-ի կից լուսանցքում (պատկերված է Սուրբ

⁷ Հայ մատենագրության մեջ մեզ հասած նկարազարդ ամբողջական Աստվածաշունչ մատյաններ հանդիպում են սկսած ԺԳ. դարից, ամենահինը Երզնկայի Աստվածաշունչն է՝ 1269 թ.: Այս մասին տես Ս. ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ, Երզնկայի 1269 թվի Աստվածաշունչը, Երուսաղեմ թիվ 1925, էջմիածին, 1966, ԺԱ.—ԺԲ., էջ 27–39: ԺԴ. դարի Հայկական ամբողջական նկարազարդ ձեռագիր Աստվածաշունչ մատյանների համեմատական աղյուսակը տես Լ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, «Հին Կտակարանի նկարազարդումը ԺԴ. դարի հայերեն մի Աստվածաշունչում (Ավագ մանրանկարչի արվեստը)», Բանբեր Մատենադարանի, 2019, թիվ 28, էջ 300–309:

⁸ Հիշատակարանները տես Լ. ԽԱԶԻՅԱՆ, Ա. ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ. դար, մասն Ա., Երեւան, 2018, էջ 356–358:

⁹ Մարդեղացած Բան եւ մարդեղությունից դուրս Բանն Աստված / Քրիստոս-Բան տարանջատումը կարելու է, քանզի ձեռագրում բացակայում է Հինավուրցի պատկերազրույթյունը. Հին եւ Նոր Կտակարաններում առկա է միայն Քրիստոսի պատկերազրույթյունը:

¹⁰ Ի տարբերություն Նոր Կտակարանի՝ Հին Կտակարանի հատվածում Քրիստոս-Բանն Աստված՝ մարդեղությունից դուրս, բոլոր տեսարաններում անմորուս է ներկայացված: Քանի որ ձեռագրում պատկերները շատ են, Հին Կտակարանի հատվածում կնշվեն միայն առավել կարեւորները:

¹¹ «Ի» սկզբնատառի ներսում՝ տառի ուղղահայաց հատվածում՝ մեղալիոսների մեջ, ներկայացված են արարման վեց օրն ու յոթներորդ հանգստի օրը:

Երրորդությունը, որտեղ երրորդության երկու անձերը ներկայացված են անմորուս) (թ. 279ա)¹²:

Նոր Կտակարանում Քրիստոսը/մարդեղացած Բանն անմորուս է ներկայացված Տերունական շարքից Խորհրդավոր ընթրիք (ՄՄ 206, թ. 491բ, Ղուկ. ԻԲ.14–23) եւ Ունկվա (ՄՄ 206, թ. 505ա, Յովհ. ԺԳ.1–20) տեսարաններում: Տերունական շարքից դուրս Քրիստոսն անմորուս է պատկերված Մատթ. ԺԱ. 25–30-ի կից լուսանցքում (թ. 449ա), Մարկ. Ժ. 13–16-ի (թ. 467բ) եւ Մարկ. ԺԳ. 1–13-ի լուսանցքում (թ. 469բ), Ղուկ. Բ. 41–52-ի (թ. 476ա) եւ Ղուկ. Ե. 33–38-ի լուսանցքում (թ. 478 բ), Հովհաննեսի Ավետարանի (Ա. 1–18) անվանաթերթին (թ. 496ա), Հովհ. ԺԸ. 28–40-ի կից լուսանցքում (թ. 508բ), Հայտ. Ա. 9–20-ի լուսանցքում (թ. 511բ), Գործք է. 35–39-ի հարակից լուսանցքում (թ. 523բ) (պատկերված է Սուրբ երրորդությունը, երրորդության երկու անձերն անմորուս են), Գործք Ը. 26–40-ի (թ. 524ա) եւ Գործք Ժ. 44–48-ի լուսանցքներում (թ. 525բ): Քրիստոսն անմորուս է ներկայացված նաեւ բժշկության տեսարաններում (Մատթ. Թ. 27–38 (թ. 448ա), Մատթ. ԺԲ. 22 (թ. 449բ), Մարկ. Ե. 21–43 (թ. 464ա), Մարկ. Ժ. 46–52 (թ. 468ա), Հովհ. Թ. 1–34 (թ. 501բ):

Մինչեւ Տարոնացին մեզ հասած հայկական այլ ձեռագրերում Քրիստոսն անմորուս պատկերագրության մեջ հիմնականում ներկայացվում է Ավետարանների ճակատագրողներին եւ Մանուկ Հիսուսը տաճարում տեսարանում¹³:

Տարոնացու նկարազարդած այս ձեռագիրը բացառիկ է նաեւ նրանով, որ մեզ հասած միակ Աստվածաշունչն է, որտեղ առկա է անմորուս պատկերագրությունը, եւ որտեղ գրեթե բոլոր տեսարաններում (ինչպես

¹² Հին Կտակարանի հատվածում մարդեղությունից դուրս Բանն Աստված/Քրիստոս-Բանն ներկայացված է նաեւ Թվոց Ա. 1-ի հարակից լուսանցքում (թ. 59բ), Դատ. Ա. 1-ի լուսանցքում (թ. 103ա), Բ. Մնաց. Ա. 1-ի լուսանցքում (թ. 178ա), Եզր. Ա. 1-ի լուսանցքում (թ. 198բ), Սաղմ. Իէ. (է՛ւ.) 1–9 եւ Սաղմ. ԿԹ. 1–36-ի հարակից լուսանցքներում (թ. 263ա, թ. 270բ) եւ այլն:

¹³ Բացառություն են էջմիածնի Ավետարանի (ՄՄ 2374) Մկրտություն տեսարանում անմորուս Քրիստոսի (թ. 229բ), Պողոս ու Պետրոս առաքյալների արանքում գահի վրա բազմած անմորուս Քրիստոսի (թ. 6), Մոմիկի նկարազարդած Ավետարանի Պայծառակերպության տեսարանում անմորուս Քրիստոսի (ՄՄ 6797, թ. 5բ) պատկերները, ինչպես նաեւ Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքում պահվող թիվ 57 (161) Ավետարանինը, որտեղ անմորուս Քրիստոսը ներկայացված է Մատթեոսի Ավետարանի՝ Քրիստոսի ծննդաբանությունը ներկայացնող պատկերների շարքում (թ. 17): Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքում պահվող թիվ 57 (161) Ավետարանի նշված մանրանկարի պատկերը տե՛ս S. DER NERSESSIAN, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, Washington, 1993, fig. 343:

Հին Կտակարանի, այնպես էլ Նոր Կտակարանի), բացառությամբ տերունական շարքի մի քանի մանրանկարների, Աստված (մարդեղությունից դուրս Բանն Աստված եւ մարդեղացած Բանը/Քրիստոս) ներկայացված է այս պատկերագրությամբ:

Պետք է նշել, որ որքան էլ հայ միջնադարյան ձեռագրական արվեստում առկա է անմոռուս պատկերագրական ձևեր, այն մինչ օրս չի արժանացել առանձին ուսումնասիրության:

2. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՎԵՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Քրիստոսի պատկերագրությանը վերաբերող ուսումնասիրություններում մեծ տեղ է զբաղեցնում վաղ միջնադարում հանդիպող պատկերագրական տարբեր ձևերի քննությունը: Այս ժամանակաշրջանին բնորոշ՝ Քրիստոսի երիտասարդ, տարեց, կարճ կամ երկար մազերով, մորուսով կամ անմորուս պատկերագրական ձևերը տեւական ժամանակ եղել են արվեստաբանական հետազոտությունների առարկա, իսկ այս հետազոտությունների արդյունքում կատարված եզրահանգումները, ըստ էության, մնացել են վարկածների մակարդակում:

Հետադարձ հայացքով քննելով արվեստաբանական տեսակետները՝ հասկանում ենք, որ Քրիստոսի տարբեր պատկերագրությունների հարցում հիմնականում ձեւավորվել է երկու մոտեցում. արվեստաբանների մի մասը վաղ միջնադարում գոյություն ունեցող պատկերագրական բազմազանությունը մեկնաբանել է որպես աստվածային էության անորսալիությունն արտահայտող հնար, մյուսը մասը մերժել է պատկերագրական որեւէ ձևի մեջ աստվածաբանական հստակ ուղերձի առկայությունը:

Միջնադարագետ, արվեստաբան Հերբերտ Կեսլերը, անդրադառնալով Քրիստոսի պատկերագրական ձևերին, փորձել է բացատրել, թե մեկնողական ինչ տրամաբանություն է գործել այս կամ այն կերպ Քրիստոսին պատկերելու համար¹⁴: Իր հոգվածում նա մասնավորապես ուշադրություն է հրավիրում վաղ միջնադարին բնորոշ մեկ պատկերագրական համակարգում կամ միեւնույն ճարտարապետական կոթողում Քրիստոսին տարբեր

¹⁴ S. H. KESSLER, "Christ's Fluid Face," in *Theological Knowledge and The Art*, eds. Rebecca Müller, Anselm Rau, Johanna Scheel, Berlin, 2015, էջ 237–250:

կերպ ներկայացնելու միտումի վրա¹⁵: Հ. Կեսլերը, վերանայելով եւ քննելով այս խնդրի շուրջ առկա տեսակետները, ինչպես նաեւ հիմնվելով սեփական ուսումնասիրությունների վրա, վաղ միջնադարում հանդիպող Քրիստոսի տարբեր պատկերագրությունների հարցում հակվում է աստվածային բնույթի անորսալիությունն արտահայտման գաղափարի հավանականությանը¹⁶: Իբրեւ Քրիստոսի աստվածային բնույթի անորսալիությունն արտահայտող պատկեր՝ նա նշում է Դոմիթիլա ստորերկրյա դամբարանի (իտլ. catacomba) կենտրոնական խճանկարը, որտեղ գահին բազմած Քրիստոսը, ըստ Հ. Կեսլերի, ներկայացված է այնպես, որ դիտողի համար անհասկանալի է՝ մորուսով է, թե՛ անմորուս: Ուստի, վկայակոչելով դամբարանի պատկերը հանգամանորեն դիտելու սեփական փորձառությունը, նաեւ հաշվի առնելով պատկերի մակագրությունը՝ “Qui filius diceris et pater inveneris” («Քեզ կոչում են Որդի եւ համարում Հայր»), հանգում է այն մտքին, որ աստվածային էության անորսալիությունն արտահայտելու համար վարպետները հատուկ հնարք են կիրառել, որպեսզի պատկերը տարբեր դիրքերից երեւա տարբեր կերպ¹⁷:

Հ. Կեսլերը եզրակացնում է, որ Քրիստոսի՝ վաղ միջնադարից մեզ հասած պատկերագրական տարբեր ձևերը պատահականություն չեն, ուստի պետք է ընկալվեն իբրեւ քողարկման ձև՝ իբրեւ Աստծու արտաքին տեսքի անորսալիությունը խորհրդանշող հնարք:

Հարկ է ընդգծել, որ այս հարցում Անդրե Գրաբարն ուներ այլ դիրքորոշում. նա բացառում էր Քրիստոսի՝ վաղ միջնադարի ոչ միատեսակ պատկերագրություններում աստվածաբանական դիտավորության առկայությունը: Վաղքրիստոնեական արվեստին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ անդրադառնալով Քրիստոսի պատկերագրությանը՝ Ա. Գրաբարը մասնավորապես կենտրոնանում է Քրիստոսի մորուսով եւ անմորուս

¹⁵ Օրինակ՝ նա նշում է Դ. դարի Հռոմի Սուրբ Կոստանցի եկեղեցու պատկերները, որտեղ Քրիստոսը ներկայացված է երկու ձևով՝ անմորուս եւ մորուսով, ինչպես նաեւ՝ Դոմիթիլա դամբարանի խճանկարները, որտեղ Քրիստոսը Ղազարոսի հաղթության տեսարանում անմորուս է ներկայացված, եւ մորուսով՝ թաղածածկ առաստաղի կենտրոնական հատվածում (տե՛ս H. KESSLER, նշ. աշխ., էջ 238):

¹⁶ Այս եզրահանգումը հիմնավորելու համար Հ. Կեսլերը կարեւորում է Նոր Կտակարանի այն հատվածը, որտեղ հարություն առած Քրիստոսն անճանաչելի էր աշակերտներին (Ղուկ. ԻԴ. 13–35, Մարկ. ԺԶ. 12–13): Այստեղ նա Օգոստինոս Երանելուց մի հատված է մեջբերում, որտեղ վերջինս խորհրդածու է Քրիստոսին տարբեր կերպ պատկերացնելու եւ պատկերելու մասին եւ երեւակայության ու պատկերման այս բազմազանությունը մեկնում որպես Աստծու անպարագրելի էության անորսալիություն (տե՛ս H. KESSLER, նշ. աշխ., էջ 242–243):

¹⁷ Տե՛ս H. KESSLER, “Christ’s Fluid Face,” էջ 249:

պատկերագրական ձևերի վրա: Այստեղ նա հիմնականում վիճարկում է այս պատկերագրությունների վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսակետը, համաձայն որի՝ անմորուս Քրիստոսի պատկերագրությունը մեկնաբանվում էր իբրեւ անժամանակյա Աստծու էությունը խորհրդանշող պատկերագրություն, իսկ մորուսով տարբերակը՝ իբրեւ մարդեղացած Բանի՝ պատմական անձի պատկեր¹⁸: Ա. Գրաբարը Քրիստոսի՝ Դ.—է. դարերի պատկերագրություններում առհասարակ բացառում էր հստակ քրիստոսաբանական ակնարկի առկայությունը¹⁹:

Միջնադարագետ Կլոդին Շավան-Մազելը, իր հոդվածում անդրադառնալով Քրիստոսի պատկերագրություններին, նույնպես քննարկում է մորուսով եւ անմորուս պատկերագրական ձևերը: Իր այս քննարկումը նա սկսում է նախնական կարծիքի առկայությունից, համաձայն որի՝ այս երկու պատկերագրական ձևերը դիտարկվել են քրիստոսաբանական տեսանկյունից, եւ անմորուս պատկերագրական տիպի համար ընդունվել է «հավերժական երիտասարդ» անվանումը (նկատի է առնվում աստվածային անժամանակյա էությունը), իսկ մորուսով տարբերակի համար՝ «պատմական տիպ» անվանումը²⁰: Վաղ միջնադարում հանդիպող այս երկու պատկերագրությունների հարցում Կ. Շավան-Մազելը, հակվելով Ա. Գրաբարի տեսակետին, գտնում է, որ դրանք չունեն առանձնակի նշանակություն եւ հետեւաբար քննելի չեն աստվածաբանական եւ քրիստոսաբանական տեսանկյունից²¹:

Քրիստոսի պատկերագրությունների հարցում փաստարկումների տեսանկյունից թերեւս ամենից հիմնավոր աշխատությունը Թոմաս Ֆ. Մեթյուսինն է:

¹⁸ Ա. Գրաբարը նշում է, որ աստվածաբանական տեսանկյունից Քրիստոս-Բան եւ Քրիստոս-մարդեղացած Բան տարանջատումը վաղմիջնադարյան պատկերներում չի բացատրվում մորուսով կամ անմորուս պատկերմամբ: Նա գրում է, որ Քրիստոսի երիտասարդ (անմորուս) պատկերագրությունը նույնքան կարող է հղել աստվածային հավերժական, անստեղծ բնույթին, որքան Քրիստոսին ալեհեր եւ մորուսով ներկայացնող պատկերը (տե՛ս A. GRABAR, *Christian Iconography: A Study of its Origins*, Princeton, New Jersey, 1968, էջ 120):

¹⁹ Այս առումով պետք է նշել, որ Ա. Գրաբարի դիրքորոշումը մասնակիորեն է ճիշտ: Կուրտ Վայցմանն իր ուսումնասիրության մեջ քննարկում է վաղ միջնադարում հանդիպող Քրիստոսի որոշ պատկերագրական ձևեր, որոնք իրենց մակագրությամբ եւ պատկերագրությամբ ունեն քրիստոսաբանական ուղերձ (տե՛ս K. WEITZMANN, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai: The Icons*, vol. I, New Jersey, 1976, էջ 41, Ա. Գրաբարի նշված տեսակետը տե՛ս A. GRABAR, *Christian Iconography*, էջ 121–122):

²⁰ Տե՛ս C. CHAVANNES-MAZEL, “Popular Belief and the Image of Beardless Christ,” *Visual Resources* 19, № 1(2003), էջ 27–42, <https://doi.org/10.1080/0197376031000078549> (մուտք՝ 23.07.2023):

²¹ Տե՛ս C. CHAVANNES-MAZEL, “Popular Belief,” էջ 30–31:

Ի տարբերություն մինչ այժմ քննարկված հետազոտությունների՝ Թ. Մեթյուսի ուսումնասիրությունն առանձնանում է նրանով, որ ընդգծվում է կարեւորվում են պատմական որոշակի իրադարձություններ, որոնք Հական ազդեցություն են ունեցել քաղաքական եւ դավանաբանական որոշումների, հետեւաբար նաեւ՝ պատկերազրույցյան վրա:

Թ. Մեթյուսը մեծ նշանակություն է տալիս Նիկիայի առաջին ժողովի որոշումներին (325 թ.), որտեղ արիստական ուսմունքը մերժելու համար Քրիստոսը հռչակվում է «Լոյս ի Լուսոյ, Աստուած ճշմարիտ յԱստուծոյ ճշմարտէ նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր» («Light of light, true God of true God, of one substance with the Father»): Հետեւաբար գիտնականը գտնում է, որ պատկերազրույցյան մեջ եւս խնդիր է դրվել Քրիստոսին ներկայացնել Հայր Աստծուն հավասար եւ ոչ իբրեւ սովորական երկրային մարդու²²: Քննելով Քրիստոսի՝ ընդհանուր վաղ միջնադարում առկա բազմակերպ պատկերազրույցյունը՝ Թ. Մեթյուսն այս բազմակերպությունը եւս բացատրում է Քրիստոսի աստվածային էության արտահայտման միտումով: Վկայակոչելով ուղղափառ մեկնիչներին, ինչպես նաեւ գնոստիկյան եւ պարականոն բնագրերը՝ նա նշում է, որ բոլոր այս բնագրերում Քրիստոսի բազմակերպությունն առկա է եւ կապվում է աստվածային էության հետ²³:

Քրիստոսի արտաքին տեսքի փոփոխականությունն իբրեւ աստվածային հատկանիշ ներկայացնող ուղղափառ մեկնիչներից նա նշում է Որոգինեսին²⁴, պարականոն պատումներից՝ Հովհաննու Գործքը²⁵ եւ հայերեն Մանկության Ավետարանի Մոգերի երկրպագության դրվագը²⁶:

²² Այս առումով Թ. Մեթյուսը Քրիստոսի պատկերազրույցյան մեջ կարեւորում է լույսի (մանդորլայի եւ լուսապսակի) պատկերումը, որն ըստ նրա՝ քրիստոնեական պատկերազրույցյուն է ներմուծվում Դ. դարի վերջում՝ իբրեւ Քրիստոսի անժամանակյա էությունն արտահայտող խորհրդանիշ (տե՛ս T. MATTHEWS, The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art, New Jersey, 1999, էջ 101–103, 117–118):

²³ Տե՛ս T. MATTHEWS, The Clash of Gods, էջ 138–141):

²⁴ Հղվում է Որոգինեսի «Ընդդեմ Կելսիուսի» երկը (տե՛ս T. MATTHEWS, The Clash of Gods, էջ 139):

²⁵ Ըստ այս պարականոնի՝ Քրիստոսը տարբեր կերպ է երեւում առաքյալներին. Հակոբոսին երիտասարդ է երեւում, Հովհաննեսին՝ հասուն տղամարդու կերպարանքով (տե՛ս T. MATTHEWS, The Clash of Gods, էջ 139):

²⁶ Մանկության Ավետարան պարականոնի Մոգերի երկրպագության դրվագում Քրիստոսը տարբեր կերպարանքներով է երեւում երկրպագության եկած մոգերին (տե՛ս Թանգարան հայկական հին եւ նոր դպրութեանց անկանոն գիրք Նոր Կտակարանաց, հտ. Բ., առաջ.՝ Նսայի Տայեցի, Վենետիկ, 1898, էջ 50, T. MATTHEWS, The Clash of Gods, էջ 139):

Թ. Մեթյուսը հանգում է այն եզրակացության, որ Քրիստոսի կերպարանափոխությունը՝ որպես մանուկ, երիտասարդ եւ հասուն մարդ, թե՛ ուղղափառ մեկնողական եւ պարականոն բնագրերում եւ թե՛ արվեստում, որտեղ նա ներկայացվում է բոլոր այս տարիքներում, խորհրդանշում է Քրիստոսի անժամանակյա լինելը՝ անորսալիությունը²⁷:

Հասուն միջնադարում (մոտավորապես Ժ.—ԺԴ. դդ.), երբ հաստատված էր Քրիստոսի՝ մորուսով, երկար մազերով պատկերագրությունը²⁸, շարունակվում է կիրառվել նաեւ երիտասարդ, անմորուս ձևեր:

Պատկերագրական այս երկու տիպերի նշանակության խնդիրն ըստ էության մնում է վիճահարույց նույնիսկ հասուն միջնադարի պարագայում, որտեղ այս երկու ձևերը գոյակցում են պատկերագրի ձեռագրերում: Քննարկված հետազոտողներից Կ. Շավան-Մազելը միակն է, որն անդրադառնում է հասուն միջնադարի ձեռագրերում անմորուս եւ մորուսով Քրիստոսի պատկերագրություններին: Նա արեւմտյան ձեռագրերում անմորուս պատկերագրության կիրառությունը համարում է անցյալից մնացած վերապրուկ, որը չունի աստվածաբանական որեւէ ուղերձ²⁹:

Ելնելով իմ ուսումնասիրություններից՝ պետք է նշել, որ հասուն միջնադարում Քրիստոսին անմորուս եւ մորուսով ներկայացնելն արեւմտյան ձեռագրերում ինքնին մեկնողական չէ, սակայն այս ժամանակաշրջանում Քրիստոսի պատկերագրության հարցում նշանակություն պետք է տրվի ձեռագիր Աստվածաշունչ մատյանների նկարագրողմանը³⁰, որտեղ Հին

²⁷ Ա. Գրաբարը, ինչպես նշվեց, Քրիստոսի՝ այս շրջանի պատկերագրություններում բացառում էր աստվածաբանորեն սահմանված Քրիստոսի էությունը պատկերագրությամբ արտահայտելու հավանականությունը (տես A. GRABAR, Christian Iconography, էջ 120–122):

²⁸ Քրիստոսի պատկերագրական այս ձևի կանոնացումը տեղի է ունենում մոտավորապես Թ. դարում:

²⁹ Պետք է նշել, որ հասուն միջնադարում Քրիստոսի անմորուս պատկերագրություն հանդիպում է հիմնականում արեւմտյան ձեռագրերում: Այս առումով Կ. Շավան-Մազելը նշում է, որ սկսած պատկերամարտության շրջանից՝ քրիստոնեական արեւելյան մշակույթում մորուսով Քրիստոսի պատկերն է հաստատվում, մինչդեռ Արեւմուտքում երկու տիպն էլ շարունակվում են կիրառվել (տես C. CHAVANNES-MAZEL, “Popular Belief,” էջ 32–35):

³⁰ Հարուստ նկարագրողմամբ ամբողջական ձեռագիր Աստվածաշունչ մատյաններն Արեւմուտքում թվագրվում են ոչ վաղ քան ԺԱ.—ԺԲ. դարերով: Աստվածաշունչ մատյանների նկատմամբ հետաքրքրությունն Արեւմուտքում կապվում է եկեղեցական բարեփոխման ժամանակահատվածի հետ (Գրիգորյան բարեփոխում, ԺԱ. դ. կեսեր), երբ մեծ թափ են ստանում Աստվածաշնչի մեկնաբանությունները, հետեւեալը՝ Աստվածաշունչ մատյանների ընդօրինակությունն ու նկարագրողումը: 1120-ից մինչեւ մոտ 1200 թ. Աստվածաշունչը հնարավոր է լինում դասավանդել, քանի որ արդեն ամբողջությամբ մեկնաբանված էր (տես B. SMALLEY, “The Bible in the Medieval Schools,” in The Cambridge History of the Bible: The West from the Fathers

եւ Նոր Կտակարաններում առկա է Աստծու մեկ պատկերագրություն: Այս ժամանակաշրջանն Արեւմուտքում (մասնավորապես ԺԲ., ԺԳ. դդ.) նշանավորվում է լավ մշակված մեկնողական պատկերագրության կիրառությամբ, որը միտված էր Հին եւ Նոր Ուխտերի միջեւ կապ ստեղծելուն³¹: Այսպիսին է արեւմտյան ձեռագրերում հանդիպող Քրիստոս-Լոգոս (Christ-Logos) կոչված պատկերագրությունը, ըստ որի՝ Արարիչը ներկայացվում է նույն պատկերագրությամբ, ինչ Քրիստոսը՝ երիտասարդ, մորուսով կամ անմորուս, կամ՝ միաժամանակ երկու ձեւով³²: Արեւմտյան

to the Reformation, ed. G. W. H. Lampe, vol. 2, New York, 2008, էջ 206–207, F. WORMALD, “Bible Illustration in Medieval Manuscripts,” in The Cambridge History of the Bible: The West from the Fathers to the Reformation, ed. G. W. H. Lampe, vol. 2, New York, 2008, էջ 309–311, A. WORM, “Arbor autem humanum genus significat: Trees of Genealogy and Sacred History in the Twelfth Century” in The Tree: Symbol, Allegory, and Mnemonic Device in Medieval Art and Thought, eds. P. Saloni and A. Worm, IMR 20, Turnhout, 2014, էջ 35–67, especially էջ 36, F. LIERE, “Biblical Exegesis Through the Twelfth Century,” in The Practice of the Bible in the Middle Ages, eds. S. Boyton, D. J. Reilly, New York, 2011, էջ 159–163):

³¹ Մեկնողական պատկերագրության ցայտուն օրինակ է արեւմտյան ձեռագիր Աստվածաշնչերում Ծննդոց գրքի “I” գլխատառի “In the beginning God Created...” (Ծննդ. Ա. 1) մեջ ներառված արարման տեսարանները ներկայացնող մանրանկարների ներքեւի՝ ստորին լուսանցքում Ավետման, Խաչելության, Մոգերի երկպագության եւ Հառության տեսարանների պատկերումը, ինչպես նաեւ Սուրբ Երրորդության պատկերը, որը միշտ ներկայացվում է Սաղմոս ձԹ. 1–7 գլխի կից լուսանցքում եւ նման այլ պատկերներ (տես MS M 193 (between 1250 and 1300, France, Morgan library), fol. 280v, MS M 295 (AD 1260, Belgium, Liege, Morgan library), fol. 1v, 2r, 7r, ինչպես նաեւ Ms 107 (2011.23) Abby Bible (1250–1262, Italy, Bologna, J. Paul Getty Museum), fol. 4, MS G 42 (England, perhaps Oxford, ca. 1265, Morgan library), fol. 176r: Այս շրջանում արեւմտյան ձեռագրերում կիրառվող մեկնողական պատկերագրության մասին տես F. WORMALD, “Bible Illustration in Medieval Manuscripts,” էջ 314):

³² Մորգանի գրադարանում պահվող Փրանսիական նկարազարդ մի Աստվածաշնչում՝ Ծննդոց գրքի Արարման տեսարանում, մինչեւ արարման 7-րդ հանգստի օրը Աստված/մարդեղությունից դուրս Բանն Աստված ներկայացված է Քրիստոս-Լոգոս պատկերագրությամբ՝ անմորուս, իսկ 7-րդ հանգստի օրը ներկայացնող պատկերում՝ Քրիստոս-Լոգոս պատկերագրությամբ՝ մորուսով: Խաչելության տեսարանում, որը Ծննդոց գրքում է եւ հաջորդում է Արարման տեսարանները ներկայացնող մանրանկարներին, Քրիստոս/մարդեղացած Բանը ներկայացված է մորուսով, իսկ Սաղմ. ձԹ.-ի լուսանցքում Երրորդությունը ներկայացնող մանրանկարում աստվածային երկու անձերը պատկերված են անմորուս (տես MS 970 (between 1250 and 1275, France, Paris, Morgan library), fol. 3v, 200r, 211v, մեկ այլ ձեռագիր Աստվածաշնչում Հին եւ Նոր Կտակարաններում Աստված/մարդեղությունից դուրս Բանը եւ Քրիստոս/մարդեղացած Բանը ներկայացված են երիտասարդ եւ մորուսով, եւ միայն Սբ. Երրորդությունը ներկայացնող մանրանկարում աստվածային անձերից մեկն անմորուս է պատկերված (տես MS G 42 (ca. 1265, England, perhaps Oxford, Morgan library), fol. 6r, 21r, 165v, 176r, 304r, 349r, 368r, 371r): Գեթիի թանգարանում պահվող նկարազարդ մի Աստվածաշնչում Հին եւ Նոր Կտակարաններում մարդեղությունից դուրս Բանն Աստված եւ Քրիստոս/մարդեղացած Բանը ներկայացված են երիտասարդ եւ մորուսով եւ միայն Հովհաննեսի Ավետարանում Քրիստոսը ներկայացված է անմորուս (տես Ms 107 (2011.23) Abby Bible (1250–1262, Italy, Bologna, J. Paul Getty Museum), fol. 4, 47v, 209v, 219v, 224, 412v, 464, 467v, 469v):

ձեռագրերին բնորոշ Քրիստոս-Նորոս (անմորուս կամ մորուսով) պատկերագրական այս տիպը կապվում է Աստվածաշնչի մեկնությունների հետ, որոնց առանցքը Հին Ուխտի մարգարեություններում Քրիստոսի կերպարը տեսնելն էր, ինչպես նաեւ Հոր եւ Որդու համագոյություն կարեւորումը: Հետեւաբար մեկնողական տեսանկյունից արեւմտյան ձեռագրերում ինքնին նշանակություն չունեւ անմորուս կամ մորուսով պատկերագրությունը, կարեւորվում էր Հոր եւ Որդու համագոյությունը միեւնոյն պատկերագրությամբ ներկայացնելը:

3. ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՆՄՈՐՈՒՍ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ

Էջմիածնի Ավետարանն ամենավաղ թվագրվող հայկական ձեռագրերից է, որտեղ առկա է անմորուս պատկերագրությամբ Քրիստոսի պատկեր³³: Մինչդեռ այս պատկերագրությամբ Քրիստոսի պատկերները հիմնականում հանդիպում են Կիլիկյան ձեռագրերում, որոնցից ամենահինը թվագրվում է ԺԲ. դարով³⁴: Քրիստոսի անմորուս պատկերագրությամբ մեզ հասած կիլիկյան ձեռագրերից կառանձնացնենք երկուսը, որտեղ Քրիստոսը ներկայացված է երկու ձևով՝ անմորուս եւ մորուսով: Ի տար-

³³ Էջմիածնի Ավետարանում Քրիստոսն անմորուս է պատկերված Մկրտության տեսարանում (Զ. դար), ինչպես նաեւ Պանտոկրատոր պատկերագրության մեջ (Ժ. դար) (տե՛ս ՄՄ 2374, թ. 229բ, թ. 6):

³⁴ Անմորուս Քրիստոսի պատկերագրություն հանդիպում է Վենետիկի Մխիթարյան գրադարանում պահվող Վեն. 1635 (1193 թ.) եւ Վեն. 888/159 Ավետարաններում (1200 թ.): Վեն. 1635 ձեռագրում անմորուս Քրիստոսը պատկերված է Համաձայնության տախտակի գլխազարդում (թ. 5բ): Վեն. 888/159 Ավետարանում Քրիստոսն անմորուս է ներկայացված Հովհաննեսի Ավետարանի անվանաթերթին (թ. 214) եւ Մանուկ Հիսուսը տաճարում տեսարանում (թ. 143): Անմորուս Քրիստոսի պատկեր կա նաեւ Ուլթերսում պահվող Թորոս Ռոսլինի նկարազարդած Ավետարանում (1262 թ.)՝ Մանուկ Հիսուսը տաճարում տեսարանում (Ms. W. 539, fol. 213v): Մատենադարանի ՄՄ 10450 ձեռագրում (1256 թ.) Քրիստոսն անմորուս է ներկայացված Մարկոսի Ավետարանի անվանաթերթին՝ Դեիսիս պատկերագրության մեջ (թ. 124ա): Մատենադարանի ՄՄ 2629 (ԺԳ. դար) եւ ՄՄ 9422 (ԺԳ. դար) Ավետարաններում Քրիստոսն անմորուս է ներկայացված Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթի ճակատազարդին (ՄՄ 2629 թ. 14, ՄՄ 9422 թ. 20ա): Երուսաղեմում պահվող իշխան Վասակի Ավետարանում (եղմ. 2568, ԺԳ. դար) Քրիստոսն անմորուս է ներկայացված Մանուկ Հիսուսը տաճարում տեսարանում (թ. 161բ): Հեթում Բ. արքայի ճառքում (ՄՄ 979, 1286 թ.) Քրիստոսն անմորուս է ներկայացված Ավետման տոնի ընթերցվածի ճակատազարդին (թ. 293ա): Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքում պահվող Ավետարանում (թիվ 57/161) Քրիստոսն անմորուս է պատկերված Մատթեոսի Ավետարանի Քրիստոսի ծննդաբանությունը ներկայացնող մանրանկարում (թ. 17): Նոր Զուղայի Սուրբ Ամենափրկիչ վանքում պահվող Ավետարանի՝ նշված մանրանկարի պատկերը տե՛ս S. DERNESESSIAN, Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia, fig. 343:

բերությունն արեւմտյան ձեռագրերի, որտեղ այս երկու պատկերագրական ձեւերն ինքնին չունեն մեկնողական նշանակություն, կիլիկյան ձեռագրերում նկատելի է որոշակի միտում: Այս առումով աստվածաբանական տեսանկյունից քննելի են ՄՄ 10 450 (Զեյթունի Ավետարան) եւ ՄՄ 2629 Ավետարաններում ներկայացված անմորուս Քրիստոսի պատկերները:

Զեյթունի Ավետարանում (ՄՄ 10 450)՝ Մարկոսի անվանաթերթին, ներկայացված է Դեխսիս պատկերագրությունը (թ. 124ա)³⁵, որտեղ Քրիստոսն անմորուս է: Մինչդեռ նույն ձեռագրում Քրիստոսի պատկեր առկա է նաեւ Գողգոթա բարձրանալու տեսարանում (թ. 392ա), որտեղ նա ներկայացված է մորուսով: ՄՄ 2629 Ավետարանում առանձնահատուկ է Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթի նկարազարդումը: Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթի ճակատազարդին ներկայացված է անմորուս Քրիստոսի պատկեր (թ. 14), մինչդեռ նույն էջում՝ Հեսսեյի ծառը ներկայացնող լուսանցապատկերում, Քրիստոսը ներկայացված է մորուսով (պատկերված են Հեսսեն, Աբրահամը, Դավիթը, Մարիամը եւ ամենավերելում՝ Քրիստոսը):

Զեյթունի Ավետարանում (ՄՄ 10 450) Քրիստոսի անմորուս պատկերագրության հարցում էական նշանակություն ունի Դեխսիս տեսարանում ներկայացված լինելը, որն է՝ մարդկության փրկության համար բարեխոսություն՝ ուղղված ամենակալ Աստծուն, ուստի այստեղ անմորուս պատկերագրությունը հղում է Քրիստոս-Բանի անժամանակյա էությանը, մինչդեռ մորուսով պատկերագրությունը կապվում է Քրիստոսի անձի պատմականության՝ մարդեղացման հետ, հետեւաբար Գողգոթայի ճանապարհին ներկայացված է մորուսով: Նույն ուղերձն ունեն ՄՄ 2629 Ավետարանի՝ Մատթեոսի անվանաթերթի՝ Քրիստոսի անմորուս եւ մորուսով պատկերագրությունները: Անմորուս պատկերագրությունը Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթի ճակատազարդին արտահայտում է Քրիստոս-Բանի անսկիզբ էությունը, իսկ Քրիստոսի ծննդաբանությունը ներկայացնող Հեսսեի ծառի ներսում Քրիստոսի մորուսով պատկերագրությունն արտահայտում է Բանի մարդեղացումը (Մատթ. Ա. 1–17)³⁶: Նշված

³⁵ Քրիստոսը ներկայացված է մեղալիոնի մեջ մինչեւ ուսերը, ներքեւում՝ Քրիստոսի ձախ եւ աջ կողմում, աղոթողի դիրքով, մեղալիոնների մեջ պատկերված են Տիրամայրը եւ Հովհաննես Մկրտիչը:

³⁶ Նշենք, որ Մատթեոսի Ավետարանում Հեսսեի ծառի պատկերումը մեկնողական կապ է ստեղծում Նսայու մարգարեության (Նսայի ԺԱ.) եւ Քրիստոսի ծննդաբանության միջեւ (Մատթ. Ա. 1–17):

Նկ. 1 Քրիստոս
Պանտոկրատոր
(ՄՄ 206, ք. 478բ)

Նկ. 2 Քրիստոս
Պանտոկրատոր
(ՄՄ 206, ք. 476ա)

Նկ. 3 Քրիստոս Պանտոկրատոր
(ՄՄ 206, ք. 469բ)

Նկ. 4 Խորհրդավոր
ընթրիք (ՄՄ 206, ք. 491բ)

Նկ. 5 Ոտնվա (ՄՄ 206, ք. 505ա)

երկու ձեռագրերում Քրիստոսի երիտասարդ, անմորուս պատկերագրությունը խորհրդանշում է Քրիստոս-Բանի անժամանակյա աստվածային էությունը, որը մեկնողական բնագրերում բնորոշվում է որպես անծեռանալի՝ չծերացող, այն է՝ ընդմիշտ երիտասարդ³⁷:

Հայ մանրանկարչության մեջ մեկ ձեռագրում Քրիստոսի այս երկու պատկերագրական ձևերի կիրառության տեսանկյունից թերեւս ամենանշանակալին Թորոս Տարոնացու (1318 թ.) նկարազարդած՝ Եսայի Նչեցու Աստվածաշունչն է (ՄՄ 206)³⁸:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

³⁷ Այսպես է բնորոշվում Սուրբ Երրորդությունը Թեոդորոս Քոթենավորի Տիրամորն ուղղված գովեստում՝ «...ի կեանսն յաւիտեանից, եւ յանծերանալի համաբնակութիւնսն» (տե՛ս ԹԷՈԳՈՐՈՍ ՔՈԹԵՆԱՎՈՐ, Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածինն եւ ի Միշտ Կոյսն Մարիամ, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Ե., է. դար, առաջ. եւ ծանոթ.՝ Յակոբ Քէոսէեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 1266: Մինչդեռ Հայր Աստծու բնորոշումներում հանդիպում է անծերունի ձեւը՝ «Հիսուս, տղայ մանուկ, Որդի անծերունի Հաւր...» (Տաղ քառասնարեայ գալստեանն Տեառն, ի Նարեկէ ասացեալ) (տե՛ս «Մատենագիրք Հայոց», հտ. ԺԳ., Գանձարան երկու գրքով, գիրք Ա., աշխ.՝ Վ. Դերիկյանի, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, էջ 301):

³⁸ Մեզ հասած ամենավաղ թվագրությանը ձեռագիրը (1300–1307 թթ.), որտեղ Տարոնացին կիրառել է Քրիստոսի անմորուս պատկերագրությունը, այսպես կոչված, Գլաձորի Ավետարանն է (Gladzor Gospels, UCLA, MS. 1): Այստեղ Տարոնացին Մատթեոսի Ավետարանի Քրիստոսի ծննդաբանությունը ներկայացնող մանրանկարում Քրիստոսին անմորուս է ներկայացնում Աբրահամի պատկերից առաջ եւ Մարիամի պատկերից հետո (fol. 28, 35): Այս պատկերի մեկնաբանությունը տե՛ս T. MATHEWS AND A. SANJIAN, Armenian Gospel Iconography: The Tradition of the Glajor Gospel, Washington, 1991, էջ 88:

